

Крім того, в новітній історії України було ще декілька надзвичайних ситуацій дуже значних масштабів, які виникли до прийняття вищезгаданого закону і мали катастрофічні екологічні наслідки. До них безумовно слід віднести вже згадану аварію на Чорнобильській АЕС, катастрофічні паводки у Закарпатті в 1992 і 1998 роках та аварію на Диканівських очисних спорудах м. Харкова.

З урахуванням того, що втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів є відмітною рисою екологічних наслідків надзвичайних ситуацій, то окремі надзвичайні ситуації по своїй суті мають виключно негативний екологічний характер. До них, згідно із класифікацією надзвичайних ситуацій, необхідно віднести засуху з наслідками масового засихання та загибелі посівів, пожежі в природних екосистемах, масову загибель диких тварин та прогресуючу епіфітотію. Характерною ознакою таких надзвичайних ситуацій є знищення, внаслідок зовнішніх впливів, окремих природних ресурсів і (або) комплексів.

Найпоширенішими із зазначених надзвичайних ситуацій є пожежі. Найбільш пожежонебезпечними в Україні є Луганська, Херсонська, Донецька, Дніпропетровська, Миколаївська області та АР Крим, на які припадає понад 50% випадків і понад 70% площі лісових пожеж. В 2007 році збитки від лісових пожеж, за даними Держкомстату України, становили близько 190 млн гривень²⁶⁸.

Частина пожеж, за своїми масштабами набуває ознак надзвичайної ситуації. Так, протягом 1998 - 2007 років в Україні було класифіковано 158 надзвичайних ситуацій, пов'язаних з пожежами в природних екосистемах (107 лісових пожеж, 30 пожеж степових та хлібних масивів, 21 випадок пожеж на торфовищах). Рекордну кількість пожеж у природних екосистемах було відзначено у 2007 році — протягом року виникло 30 пожеж, 2 з яких набули регіонального рівня.

В окремих випадках значні екологічні наслідки також можуть мати землетруси, зсуви, карсти тощо, що потребує детального вивчення особливостей їх територіального поширення та рівня можливих негативних впливів на навколишнє середовище.

Таким чином, аналіз виникнення надзвичайних ситуацій зі значними екологічними наслідками дозволяє зробити низку таких висновків:

надзвичайні ситуації мають екологічні наслідки, розмір яких коливається від мінімального до катастрофічного;

приблизно шоста частина зареєстрованих надзвичайних ситуацій має значні екологічні наслідки;

поширення надзвичайних ситуацій зі значними екологічними наслідками в цілому відповідає розташуванню регіонів із підвищеним рівнем техногенного навантаження.

Враховуючи масштабність таких ситуацій, доцільним видається розроблення класифікації надзвичайних ситуацій за екологічною складовою та здійснення районування територій за рівнем потенційних екологічних впливів внаслідок саме надзвичайних ситуацій.

Зрозуміло, що необхідно враховувати потенційні екологічні впливи внаслідок надзвичайних ситуацій для оцінки екологічної ситуації при розробці регіональних та державних прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та відповідних цільових програм, побудованих на принципах сталого розвитку.

З урахуванням викладеного матеріалу, можна констатувати, що цілі та завдання системи природно-техногенної безпеки тісно переплітаються із завданнями забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку України і потребують безумовного врахування при плануванні стратегічних заходів держави в цій сфері.

2.1.2. Принципи формування та розвитку комплексного механізму управління природокористуванням і екологічною безпекою в контексті теорії господарського механізму

Постійне вдосконалення господарського механізму природокористування і охорони навколишнього середовища є необхідною умовою практичної реалізації принципів сталого соціально-економічного розвитку і досягнення екологічної безпеки. Слід констатувати, що останнім часом актуалізуються наукові дослідження у напрямі формування ефективних організаційно-економічних регуляторів і механізмів, які стимулюють раціональне природокористування і екологічно безпечне господарювання.

Залежно від конкретних завдань соціально-економічного розвитку, для яких використовується поняття «господарський механізм», «організаційно-економічний механізм», «економічний механізм», а також сфери інтересів авторів під цими назвами мається на увазі достатньо різноманітна сутність та структурно-функціональні складові.

²⁶⁸ Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України від 08.10.1991 — 1991 р., № 41, стаття 546.
262

Реалізація дієвих механізмів управління природокористуванням і екологічною безпекою повинна забезпечувати задоволення соціально-екологічних потреб суспільства, підвищення екобалансованого та екобезпечного рівня виробництва та створення конкурентних переваг в різних секторах економіки.

На кожному історичному етапі соціально-економічного розвитку питаннями щодо визначення сутності та дії господарського механізму займалися провідні вчені-економісти, намагаючись, таким чином, вирішити проблеми підвищення суспільного виробництва²⁶⁹. Відомий російський вчений Ю. М. Осипов у роботі «Основи теорії господарського механізму» зазначає: «...несмотря на многовековую историю экономики, т.е. экономического знания вообще, на разнообразные и весьма положительные представления об организации производства, *специальное целостное* теоретическое учение о хозяйственном механизме еще только складывается»²⁷⁰.

Вперше поняття «господарський механізм» було використане В. І. Леніним стосовно вирішення проблеми становлення соціалістичної економіки. У роботі «Очередные задачи Советской власти» В. І. Ленін пише про «установление строжайшей ответственности», а також «добровольное исполнение предписаний и распоряжений, необходимых для того, чтобы хозяйственный механизм работал действительно так, как работают часы»²⁷¹. У своєму виступі на VII з'їзді партії в 1918 р. він застосував також термін «економічний механізм». Окреслюючи організаційні завдання на найближчий період, він зазначав: «Организация учета, контроль над крупнейшими предприятиями, превращение всего государственного экономического механизма в единую крупную машину, хозяйственный организм, работающий так, чтобы сотни миллионов людей руководствовались одним

планом, - вот та гигантская организационная задача, которая легла на наши плечи»²⁷².

У роботі «Економічні механізми» А. Кульман відзначає, що аналіз економічних механізмів вимагає перш за все підтвердження самого факту їх існування і виявлення суті цього далеко не загальноприйнятого поняття. В цьому контексті він наводить точку зору відомого французького економіста Шарля Ріста щодо дослідження економічних механізмів (згідно з роботою «Короткий нарис основних економічних механізмів», 1947): на його думку, досить просто констатувати факт їх існування. Далі наголошується, що Шарль Ріст не проводить чіткого розділення між механізмами і тими інститутами, в рамках яких реалізується дія механізмів і які надалі будуть віднесені дослідниками до категорії «економічний режим». А. Кульман аналізує місце категорії «економічний механізм» в апараті економічної науки. Зокрема, наголошується на тому, що *економічний аналіз* повинен бути основою для виявлення взаємозалежності, що існує між різними економічними механізмами, і її теоретичних оформленнях. Автор дотримується тієї точки зору, що поняття *економічна теорія* і *економічний механізм* не збігаються, а економічні механізми - це лише один з багатьох елементів, аналіз яких дозволяє економічній теорії будувати свої узагальнення.

Слід зазначити, що в економічних дослідженнях часто зустрічаються терміни-синоніми: «господарський механізм» (термін набув поширення завдяки численним публікаціям Л. І. Абалкіна²⁷³) і «економічний механізм». Термінологічне взаєморозуміння може бути досягнуто, наприклад, таким чином: господарський механізм – це економічний механізм, який представлено в правовій формі²⁷⁴. Відомий український вчений О. О. Беляєв вказує на відмінність між поняттями «господарський механізм» і «механізм управління економікою», які часто розглядаються як ідентичні²⁷⁵. Він відзначає, що ці поняття мають загальні категорії – планування, економічне стимулювання та ін., які свідчать про їх єдину природу, що визначається організаційно-економічними відносинами. Відмінність же полягає в тому, що

²⁶⁹ Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества / Абалкин Л. И. – М.: Мысль, 1973; Бунич П. Г. Хозяйственный механизм развитого социализма: сущность, структура, проблемы, перспективы / Бунич П. Г. – М.: Изд-во «Наука», 1980. – 352с; Хозяйственный механизм функционирования социалистической экономики / [Федоренко Н. П., Лемешев М. Я., Петраков Н. Я. и др.]; под ред. Н. П. Федоренко, Н. Я. Петракова. – М.: Экономика, 1983. – 344с.; Боршевский П. П., Заинчковский А. А., Кучук В. С. Совершенствование хозяйственного механизма в пищевой промышленности / Боршевский П. П., Заинчковский А. А., Кучук В. С. – К.: Техника, 1984. – 157с.; Воеводин С. А. Экономический механизм управления промышленным производством. Методика и практика организации / Воеводин С. А. – К.: Выща школа, 1991. – 159с.

²⁷⁰ Осипов Ю. М. Основы теории хозяйственного механизма / Осипов Ю. М. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 368с.

²⁷¹ Ленин В. И. Очередные задачи Советской власти / Ленин В. И. – ПСС. – т.36. – М.: Политиздат, 1973. – С.3 - 198

²⁷² Там же с. 7

²⁷³ Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества / Абалкин Л. И. – М.: Мысль, 1973.; Абалкин Л. Сущность, структура и актуальные проблемы совершенствования хозяйственного механизма // Экономические науки. – 1978. - №8. – С.31-37.

²⁷⁴ Мезоэкономика / [И. К. Ларионов, Н. И. Брагин, Т. Р. Тимербулатов и др.]; под ред. И. К. Ларионова. – М.: Изд-ский Дом «Дашкова и К⁶», 2001, - 444с.

²⁷⁵ Беляев А. А. Механизм хозяйствования: сущность и формы проявления / Беляев А. А. – К.: Выща школа, 1990. – 147с.

головною функцією механізму управління є прийняття управлінських рішень. Саме через останні і здійснюється вдосконалення організаційно-економічних форм господарювання.

З іншого боку механізм управління будь-якою сферою господарської діяльності, як це витікає із загальної теорії управління, може здійснюватися і ефективно функціонувати в єдності таких основних функцій, як *організація, планування, стимулювання (мотивування), регулювання, облік і контроль*. Всі ці складові формують основний зміст господарського механізму, а також і загальне поняття економіки як системи господарювання.

Слід зробити також акцент на тому, що господарський механізм часто асоціюється з механізмом реалізації економічної політики в країнах з переважно адміністративними методами регулювання, централізованою системою планування. Перехід до ринкової економіки ознаменувався певним відторгненням організаційно-адміністративного мономеханізму. З цих позицій використовується знеособлене поняття «механізм», наприклад, - «механізм управління природокористуванням і екологічною безпекою»²⁷⁶. Проте, існуючі так звані «провали» ринку (соціальні та екологічні) потребують ефективних механізмів господарювання (господарського механізму). Стале господарювання (сталій соціально-економічний розвиток) потребує наявності комплексного господарського механізму управління природокористуванням на основі одночасного застосування адміністративно-контрольних та економічних інструментів екологізації суспільного виробництва.

Формування господарського механізму природокористування і екологічної безпеки для відповідності його ринковим відносинам, що формуються в різних секторах економіки, висуває перед економічною наукою низку проблем: уточнення поняття «господарський механізм»; розкриття його змісту і структурно-функціональної побудови; науково-методологічне визначення принципів, цілей і завдань функціонування механізму. Аналіз понять господарського механізму може проводитися у філософсько-політекономічному аспекті, з позиції макро- і мікроекономіки і включати: аналіз з погляду системності, цілісності; виявлення функціонально-структурних закономірностей; змістовний аналіз; розгляд об'єктивних і суб'єктивних початків і т.п.

²⁷⁶ Пахомова Н. В., Рихтер К. К. *Економіка природопольовання і охорони оточуючої среды: учеб. пособ.* / Н. В. Пахомова, К. К. Рихтер – СПб.: Изд-во С.Петербург. ун-та, 2001. – 220с.
266

Господарський механізм екологічного управління природокористуванням є невід'ємною складовою системи управління економікою в цілому, маючи схожу з останнім структуру, принципи і цільову побудову, а також ринкову орієнтацію на застосування економічних підходів до управління природокористуванням. Разом з тим, конкретні форми, методи та інструменти здійснення основних функцій екологічного управління, вибір організаційних структур і регулюючих підмеханізмів багато в чому визначаються особливостями сфери природокористування, охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки. При цьому важливо зазначити, що деякі дослідники, зокрема професор Ю. М. Осипов²⁷⁷, відзначає необхідність здійснення економізації (йдеться про економічний господарський механізм), а потім екологізації господарського механізму. Таким чином, гармонізація відносин у системі «суспільство-природа» або «економіка-екологія» в рамках будь-якої теоретико-методологічної концепції раціоналізації природокористування вимагає здійснення результативної екологічної орієнтації господарського механізму економіки в цілому для досягнення оптимального еколого-економічного рівня суспільного виробництва. У складі господарського механізму природокористування (в широкому розумінні) формується госпмеханізм охорони навколишнього середовища, який безпосередньо орієнтований на вирішення еколого-економічних проблем, пов'язаних з деградацією екологічних систем, природно-ресурсних об'єктів, а також господарських об'єктів внаслідок дії на них антропогенних чинників (наприклад, забруднення).

Основні особливості сфери природокористування та охорони навколишнього середовища подано таким чином:

1. Механізм дії економічних законів перетинається з дією екологічних законів (законів природи) і тому у процесі природокористування необхідна орієнтація не тільки на отримання суто економічного (виробничого) ефекту, а і на досягнення екологічної рівноваги і, таким чином, на різних ієрархічних рівнях господарювання існує необхідність узгодження економічних детермінант і екологічних імперативів.

2. Процеси раціоналізації природокористування, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки набувають все більш глоба-

²⁷⁷ Осипов Ю.М. *Основы теории хозяйственного механизма* / Осипов Ю. М. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 368с.

льного характеру і це вимагає узгодження національних еколого-економічних інтересів зі світовими.

3. Продукція та послуги сфери природокористування та охорони довкілля певною мірою мають інфраструктурний характер (якість навколишнього середовища, його екосистем та природних ресурсів, а також господарські заходи щодо екологізації виробництва і споживання).

4. Особливий характер відносин власності, форм власності та майнових відносин у сфері природогосподарювання, який обумовлює приналежність багатьох об'єктів природокористування до суспільних екологічних благ і ресурсів сумісного застосування.

5. Необхідність формування ефективної системи державного регулювання екологічного розвитку господарських суб'єктів на різних ієрархічних рівнях управління, оскільки існують ринкові «провали» (соціальні та екологічні).

6. Інституціональні засади ефективного функціонування механізму екологічного управління, орієнтовані на побудову спеціальних механізмів (громадських, соціально-політичних) щодо екологізації природокористування.

Таким чином, наведені положення визначають тією чи іншою мірою особливості (характер, специфіку) формування, функціонування та розвитку господарського механізму управління природокористуванням у загальній системі поглядів на сутнісно-змістовну основу господарського механізму. І тут треба зробити наголос на тому, що на даний час відсутнє єдине, загальноприйняте поняття господарського механізму. Трактують господарський механізм розрізняються вельми істотно: «...від розуміння господарського механізму як системи форм і методів розробки плану і організації господарських зв'язків до його визначення як механізму використання економічних законів»²⁷⁸.

У роботі²⁷⁹ здійснено достатньо широкий та системний аналіз теоретико-методологічних основ функціонування господарського механізму. Окремі положення цього аналізу надали можливість представити сутнісно-змістовну основу госпмеханізму управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища в таких ракурсах:

²⁷⁸ Тамбовцев В. Л. // Экономика и математические методы. – 1981. – Т. XVII, вып. 2. – С.238-247.

²⁷⁹ Собственность и хозяйственный механизм в условиях обновления экономики / [Димов И., Медведев С. Б., Мочерный С. В. та др.]; под ред. С. В. Мочерного. – Львов: Світ, 1992. – 176с

1. Зведення суті господарського механізму до еколого-економічних відносин і відповідних організаційно-економічних форм. І тут актуальне звучання має концепція двох сторін виробничих відносин. Згідно з цією концепцією виробничі відносини при дослідженні господарського механізму розглядаються як в широкому розумінні, так і вузькому. У вузькому розумінні вони включають лише відносини власності («первинні» відносини) – соціально-економічні, що характеризують і визначають значною мірою тип суспільного виробництва, а також природокористування. У широкому розумінні вони включають разом з власністю сукупність організаційно-економічних відносин («вторинні» відносини). Таким чином, «вторинні» виробничі (організаційно-економічні) відносини у сфері раціоналізації природокористування і екологізації виробництва складають основний зміст господарського механізму екологічного управління природокористуванням як системи еколого-економічних відносин. Через ці виробничі (еколого-економічні, організаційно-економічні) відносини і відповідні категорії природогосподарювання і екологічної діяльності (наприклад, екоплатежі, економічний збиток, ресурсоемність, собівартість екологічної продукції) використовуються одночасно економічні і екологічні закони і удосконалюються виробничі (організаційно-економічні) відносини у сфері природокористування і охорони навколишнього середовища. З цієї точки зору можна сказати, що економічні закони у взаємозв'язку з екологічними в першому наближенні формують зміст господарського механізму управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища.

Слід також сказати, що господарський механізм природокористування може розглядатися у взаємозв'язку з поняттям «суспільно-економічна формація», оскільки механізм зв'язує воедино продуктивні сили певного рівня розвитку і виробничі відносини, а також надбудовні відносини.

2. Розгляд господарського механізму, як системи форм, методів, важелів, інструментів впливу на економіку природокористування і процеси охорони навколишнього середовища (екологічну економіку) згідно з правовими нормами, правилами, стандартами соціально-економічного розвитку суспільства.

3. Зведення сутнісно-змістовної основи господарського механізму до системи організації екологізації суспільного виробництва (раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища).

4. Ототожнення господарського механізму з системою управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища або розгляд його як більш складного явища, ніж система екологічного управління.

Таким чином, треба констатувати, що господарський механізм управління природокористуванням – це структура економічних суб'єктів у процесі їх взаємодії одне з одним у сфері використання і відтворення природних ресурсів, охорони навколишнього середовища. При цьому система прямих і зворотних еколого-економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами відображає характер функціонування господарського механізму. Найбільш загальними рисами різних підходів до визначення сутнісно-змістовної основи господарського механізму можна визнати такі складові: систему відносин між економічними суб'єктами природокористування; правила і способи організації раціонального природокористування; форми, методи та інструменти екологічного управління; систему планування і стимулювання (мотивації) раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки. Так, Г. В. Шалабін²⁸⁰ господарський механізм у сфері природокористування розглядає як спосіб організації і планового управління сферою природокористування, що забезпечує досягнення кінцевої мети в цій сфері – задоволення потреб в сировині, матеріалах, в чистоті і різноманітності навколишнього середовища з мінімальними витратами праці – на основі пізнання і свідомого використання природних і соціально-економічних закономірностей формування і розвитку єдиної еколого-економічної системи району. Н. В. Пахомова і К. К. Рихтер механізм управління природокористуванням та екологічною безпекою розглядають як цілісну сукупність методів і інструментів управління, за допомогою яких організуються, регулюються і координуються процеси природокористування в сукупності з виробничими і соціально-економічними процесами, забезпечується належний рівень екологічної безпеки виробництва і споживання, відтворюється якість навколишнього середовища як специфічне суспільне благо²⁸¹.

Таким чином, необхідно констатувати, що визначення поняття господарського механізму природокористування і екологічної безпеки може бути сформовано на різних теоретико-методологічних та

практичних засадах розуміння важливості екологізації виробництва у взаємозв'язку з економічними процесами на різних ієрархічних рівнях господарювання (управління). Політекономічний аспект сутнісно-змістовного визначення господарського механізму у сфері природокористування і охорони навколишнього середовища можна окреслити таким чином: господарський механізм природокористування – це відображення об'єктивної взаємодії економічних та екологічних законів, конкретні організаційно-економічні форми її прояву, а також об'єктивно-необхідні надбудовні відносини, які регулюють всю систему еколого-економічних відносин. Управлінську направленість функціонування природокористування і забезпечення екологічної безпеки господарського механізму визначимо таким чином: це механізм взаємодії керуючої та керованої підсистем, сукупність конкретних форм і методів впливу на економічні процеси природокористування і екологізації виробництва.

Господарський механізм раціоналізації природокористування і екологізації виробництва можливо слід розглядати в таких розрізах:

1. Як сукупність окремих елементів: планування, стимулювання, організації. Це так би мовити класична конструкція господарського механізму, елементи якого також подають у вигляді структурно-функціональних підсистем. Ці основні елементи господарського механізму природокористування тісно пов'язані з організаційно-економічними формами природокористування. Основними елементами господарського механізму в більш розширеному вигляді є: методи планування, програмування і прогнозування; організаційна система управління; стандарти і нормативи; економічні важелі і стимули; ціновий, фінансово-кредитний і податковий механізми; механізм управління природокористуванням на підприємстві (фірмі). Окремо необхідно виділяти забезпечуючі підсистеми господарського механізму: правову, кадрову; науково-технічну; інформаційну та ін.²⁸²

2. Як сукупність (систему) окремих механізмів: економічного, мотиваційного, організаційного, правового, а також політичного (в окремих випадках). Комплексний механізм управління природокористуванням нами визначається як сукупність економічних, мотиваційних, організаційних і правових способів цілеспрямованої взаємодії суб'єктів природокористування і впливу на їхню діяльність, що за-

²⁸⁰ Шалабін Г. В. Экономические вопросы охраны природы в регионе / Шалабін Г. В. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. – 169с.

²⁸¹ Пахомова Н. В., Рихтер К. К. Экономика природопользования и охраны окружающей среды. учеб. пособ. / Н. В. Пахомова, К. К. Рихтер – СПб.: Изд-во С.Петербург. ун-та, 2001. – 220с.

²⁸² Мишельн Е. В. Методические проблемы формирования хозяйственного экономического механизма экологизации промышленного производства и природопользования в условиях переходной экономики Украины / Мишельн Е. В. // Экологична економіка і управління. Т.2. Економіка для екології. – Суми: ВВП "Мрія-1", ЛТД, 1997. – С.28-43.

безпечують узгодження еколого-економічних інтересів взаємодіючих сторін, об'єктів і суб'єктів екологічного управління.

3. *В категоріях управління.* Згідно з положеннями, які подані в роботі²⁸³, визначимо систему екологічного управління таким чином:

$$CEU = (OEU, MexEU, OrgEU),$$

де CEU – система екологічного управління; OEU – об'єкт екологічного управління; MexEU – механізм екологічного управління (цілі і критерії управління, чинники управління, методи і ресурси управління); OrgEU – організація екологічного управління (суб'єкти управління, функції управління, управлінські відносини, програма управління, технологія управління, засоби управління).

Треба зазначити, що виходячи з розуміння загальної структури управління організацією, господарський механізм природокористування і екологічної безпеки повинен включати: керуючу підсистему; керовану підсистему; забезпечуючу підсистему; цільову підсистему; адаптаційну систему. При характеристиці структури господарського механізму природокористування та екологічної безпеки основні елементи (підмеханізми) господарського механізму природокористування об'єднуються в дві головні підсистеми, а саме – власне організацію управління екологічною діяльністю (організаційний механізм) і власне економічний механізм екологічного регулювання²⁸⁴.

Організаційна підсистема господарського механізму природокористування в широкому розумінні, на наш погляд, включає такі основні елементи (підмеханізми):

- екологічне та природно-ресурсне законодавство;
- органи управління природокористуванням та екологічною безпекою;
- екологічні стандарти та нормативи;
- систему планування і прогнозування;
- екологічний контролінг;
- оцінку впливу на навколишнє середовище;
- екологічну експертизу і паспортизацію;
- екологічний моніторинг;
- ліцензування природно-господарської діяльності;
- екологічну сертифікацію;
- екологічний маркетинг;

- еколого-економічний аналіз господарської діяльності;
- екологічний аудит;
- екологічну інфраструктуру (в т.ч. екологічні послуги, лізинг);
- неекономічне сприяння природоохоронним заходам (консалтинг; діяльність громадських організацій);
- екологічну освіту.

Економічна підсистема господарського механізму природокористування складається з таких основних елементів (підмеханізмів):

- системи природно-ресурсних та екологічних платежів і екологічного оподаткування;
- форм та інструментів фінансування екологізації виробництва;
- кредитного механізму охорони навколишнього середовища;
- інвестиційно-інноваційної діяльності;
- режиму прискореної амортизації природоохоронного устаткування;
- економічної відповідальності за екодеструктивну діяльність;
- ціноутворення з урахуванням екологічних параметрів;
- системи страхування екологічних ризиків;
- системи мотивації та стимулювання раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки (податкові пільги, застава система та ін.).

Складність структурно-функціонального змісту господарського природокористування обумовлює необхідність послідовного розчленування його основних елементів на більш конкретизовані підсистеми (підмеханізми) (наприклад, механізм фінансування також буде включати систему планування, організації, контролю та ін.). При цьому виділення механізмів, підмеханізмів і складових елементів, що формують комплексний господарський механізм природокористування за принципом однорідності природи, можливо за наявності в них провідних ознак. Проте слід визнати, що інший раз вельми важко виділяти які-небудь «чисті» механізми, які були б лише економічними або лише організаційними, або лише мотиваційними. Так, екологічну стандартизацію продукції можна трактувати як механізм координації (регулювання) виробництва і споживання екологічно чистої продукції, тобто як організаційно-правовий механізм. Проте встановлені стандартами параметри екологічності виробництва відображають соціально-економічні потреби суспільства і в цьому сенсі стандартизацію можна розглядати як соціальний меха-

²⁸³ Круглов Н. Ю. Хозяйственное право / Круглов Н. Ю. – М.: Русская деловая литература, 1997. – 608с.

²⁸⁴ Веклич О. О. Економічний механізм екологічного регулювання / Веклич О. О. – К.: Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів, 2003. – 88с.

нізм. У свою чергу, екологічні вимоги і параметри господарювання встановлюються на основі економічно оптимальних рішень і, отже, екологічна стандартизація може бути представлена також як економічний механізм. Якщо ж при екологічній стандартизації здійснюється координація і узгодження національних стандартів із зарубіжними, то екологічна стандартизація набуває характеру політичного механізму.

З огляду на структурну побудову господарського механізму, слід підкреслити, що найважливішою характеристикою механізму є його цілісність. Господарський механізм природокористування як цілісна система має єдину інтеграційну функцію – узгодження еколого-економічних інтересів господарюючих суб'єктів і забезпечення руху виникаючих суперечностей у бік їх вирішення. Регулювання еколого-економічних суперечностей, що виникають, на основі використання різних форм, методів та інструментів екологічного управління складає сутність економічного механізму природокористування. При цьому складною теоретико-методологічною проблемою є оцінка результативності діючого господарського механізму. Ефективність економічного механізму екологічного регулювання (господарського механізму екологізації виробництва) пропонується, наприклад, оцінювати за такими трьома критеріями²⁸⁵:

1. Ступенем інтегрованості, узгодженості еколого-економічних інтересів господарюючих суб'єктів на різних ієрархічних рівнях суспільного відтворення. Оцінка ефективності господарського механізму за цим критерієм здійснюється через еколого-економічні характеристики функціонування національного господарства, оскільки такі характеристики є результатом реалізації економічних інтересів у взаємозв'язку з якістю природно-ресурсного потенціалу і прибутковістю (рентабельністю) еколого збалансованого природогосподарювання.

2. Дієвістю господарського механізму природокористування з точки зору можливості реалізувати безпосередньо економічні інтереси господарюючих суб'єктів у процесах природокористування та екологізації виробництва. Оцінювати дієздатність механізму допустимо за допомогою традиційних показників доходності від природокористування та екологічної діяльності.

3. Екологічною доцільністю та результативністю поліпшення якості навколишнього середовища внаслідок застосування власти-

вих господарському механізму управління природокористування форм, методів та інструментів екологічного регулювання. Цей критерій обумовлений необхідністю задоволення екологічних потреб суспільства через реалізацію економічних, соціальних та екологічних інтересів у відтворенні нормальних природних умов життєдіяльності і господарювання. Визначається екологічна ефективність існуючого механізму екологічного управління перш за все через динаміку показників стану (якості) довкілля, антропогенного впливу на навколишнє середовище та забезпечення екологічної безпеки.

Таким чином, постановка питання щодо реальної та конструктивної оцінки ефективності господарського механізму екологічного управління природокористуванням потребує формування показників поліпшення якості навколишнього середовища та фінансово-економічної результативності раціоналізації природокористування і екологізації виробництва.

Господарський механізм природокористування пов'язаний і з надбудовними відносинами, в першу чергу з еколого-економічною політикою. Точки «зіткнення» господарського механізму природокористування з еколого-економічною політикою різноманітні, але, в основному, вони сходяться на діяльності держави, яка виступає як основний господарюючий суб'єкт природокористування в ринкових умовах господарювання. Екологічна політика є невід'ємною складовою економічної політики держави подібно тому, як господарський механізм природокористування є підсистемою господарського механізму всієї економіки. Екологічна політика повинна розглядатися як ключова складова цілеспрямованих дій з розробки і реалізації загальної програми сталого соціально-економічного розвитку суспільства, яка одночасно враховує як довготривалі, так і найближчі завдання управління у сфері раціоналізації природокористування та екологізації виробництва з урахуванням економічних трансформацій. Соціально-екологічна політика включає розробку і здійснення двох органічно взаємозв'язаних частин – *стратегію* і *тактику*.

Стратегія екологічної політики полягає в науковому визначенні довгострокових цілей у сфері раціонального природокористування, в їх конкретизації стосовно особливостей еколого-економічної ситуації, специфіки формування ринкового середовища в галузях і регіонах.

Тактика соціально-екологічної політики полягає у виявленні та-

²⁸⁵ Там же с. 27-29

ких форм, методів і прийомів управління природокористуванням, за допомогою яких найефективніше і оптимально можуть вирішуватися конкретні еколого-економічні завдання, які пов'язані зі стратегічним розвитком. Вироблення екологічної тактики, по суті, зводиться до формування і подальшого вдосконалення господарського механізму природокористування. З цієї точки зору, правомірно стверджувати, що будь-яка організаційно-економічна форма господарського механізму в природокористуванні одночасно виступає як метод управління раціональним використанням природних ресурсів та охороною навколишнього середовища, а також і як інструмент екологічної політики. Якісні і кількісні зміни у сфері природокористування знаходять своє вираження в екологічній політиці, в постановці еколого-економічних завдань і напрямів їх реалізації. Інакше кажучи, економічний господарський механізм природокористування виступає, в основному, як продукт свідомої діяльності держави щодо регулювання використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, відтворюючись потім як об'єктивне явище. Дане методологічне положення виражає діалектичність суб'єктивних і об'єктивних моментів господарського механізму природокористування. При цьому дія екологічної політики на сферу природокористування через господарський механізм є неоднаковою на різних рівнях його прояву. Так, на рівні національного господарства ставляться і вирішуються завдання, безпосередньо пов'язані із загальнодержавними, міжнародними еколого-економічними інтересами, що визначають цілі і напрями стратегічного характеру. На рівні функціонування окремого господарського суб'єкта повинні приводитися в рух локальні еколого-економічні інтереси, що формуються і регулюються державою і ринковим середовищем. У будь-якому випадку реалізація екологічної політики відбувається за допомогою досягнення відповідності господарського механізму природокористування поставленим завданням у сфері раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Взаємозв'язок соціально-екологічної політики та господарського механізму природокористування характеризується системою показників еколого-економічного рівня виробництва (рис. 30).

Екологізація виробництва, забезпечення екологічної безпеки природокористування здійснюється на основі вдосконалення еколого-економічного рівня виробництва (ЕЕРВ). Під еколого-економічним рівнем виробництва підприємства, галузі, регіону нами

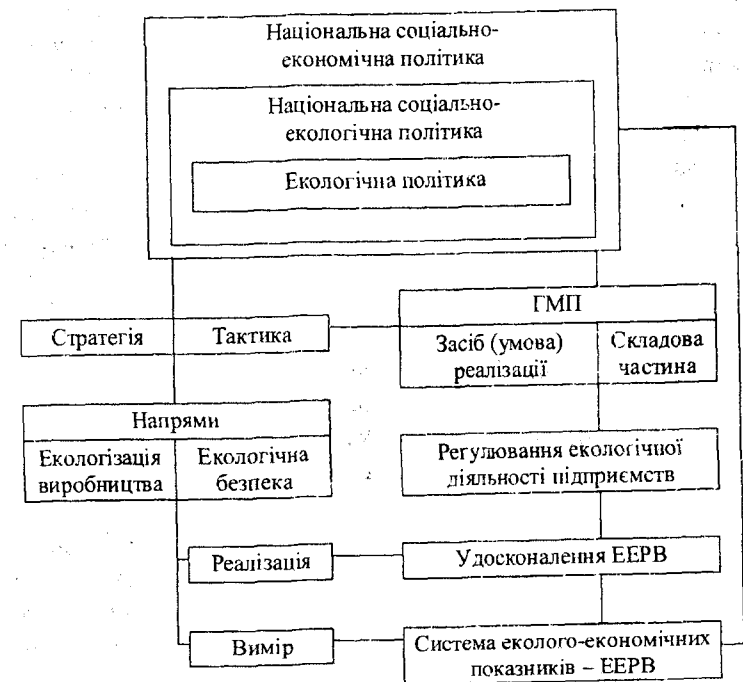


Рис. 30. Взаємозв'язок соціально-екологічної політики, господарського механізму природокористування (ГМП) і системи показників, що характеризують еколого-економічний рівень виробництва (ЕЕРВ)

розуміється система відносних, питомих показників, що характеризують ступінь впливу виробничо-господарської діяльності на навколишнє середовище, ефективність використання природних ресурсів у взаємозв'язку і взаємообумовленості з проміжними, кінцевими економічними, фінансовими, соціальними і екологічними результатами виробництва²⁸⁶.

Оцінка еколого-економічного рівня виробництва охоплює такі основні комплексні підсистеми: організаційно-технічний рівень екологічної діяльності; еколого-економічний рівень (ЕЕР) використання виробничих та природних ресурсів; ЕЕР товарної продукції; ЕЕР впливу виробництва на навколишнє середовище і ефективність виробничих витрат; рівень фінансової забезпеченості та платоспромо-

²⁸⁶ Мишеніна Н. В. Методические основы формирования системы показателей эколого-экономического уровня производства / Мишеніна Н. В., Мишенінін Е. В. // Вісник Сумського державного університету. – 1995. – №4. – С.82-93.

жності екологічної діяльності. Всі ці комплексні підсистеми мають складові з подальшою деталізацією їх змісту, а також відповідною системою показників. Комплексна інтегральна оцінка ЕЕРВ може виступати як критерій ефективності господарського механізму природокористування.

На завершення треба зазначити, що необхідною економічною основою господарського механізму природокористування, адекватного ринковим відносинам, що формуються, служить реформа відносин власності. В сучасних умовах, коли відбувається трансформація (реструктуризація) відносин власності («первинних» відносин), то вони разом з організаційно-економічними («вторинними») утворюють зміст господарського механізму. Об'єктами відносин власності у сфері природокористування можуть бути природні ресурси, асиміляційний потенціал, природні об'єкти і комплекси, а також засоби виробництва екологічного призначення. Формування госпрозрахункових, комерційних еколого-економічних інтересів відбувається на основі всього комплексу економічних (виробничих) відносин, в т.ч. відносин власності. Різноманіття форм власності визначає і різноманітність, багатоваріантність еколого-економічних цілей окремих суб'єктів господарювання. З іншого боку, еколого-економічні інтереси окремого господарюючого суб'єкта і його місце в ієрархічній структурі національного господарства (галузі, промислового комплексу, регіону в цілому), у свою чергу, визначають потрібні методи господарювання у сфері раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, і тим самим визначають певний варіант господарського механізму природокористування.

Сутнісно-змістовна основа господарського механізму природокористування формується на різних теоретико-методологічних засадах і залежно від цілей еколого-економічного аналізу. Структурні складові господарського механізму природокористування та екологічної безпеки виявляються в єдності і взаємозв'язку, але зберігають при цьому самостійне значення. Для формування дієвого механізму природокористування визначальне значення має поліпшення існуючих форм, методів та інструментів екологічного управління (регулювання); утворення нових або трансформація неефективних елементів (підмеханізмів); поліпшення конструктивних взаємозв'язків між структурно-функціональними підсистемами. Даний теоретичний висновок уявляється вельми важливим для визначення практичних дій щодо формування та розвитку господарського механізму природокористування в різних секторах економіки. Основні принципи науково-

го пошуку рішень для вдосконалення господарського механізму природокористування, на наш погляд, такі: комплексне урахування економічних, соціальних і екологічних параметрів розвитку; узгодження ієрархічної структури національного господарства; урахування еколого-економічних інтересів; варіантність; оцінка ефективності господарського механізму; плановість вдосконалення механізму в умовах ринкового середовища.

На закінчення особливо хотілося б підкреслити таке. Оскільки господарський механізм природокористування є підсистемою господарського механізму економіки, то між ними повинен існувати еколого-економічний тандем. Еколого-економічний тандем повинен бути і між мікро- і макроекономікою природокористування. Без дієздатної мікроекономіки природокористування – сильних, динамічних суб'єктів господарювання – незалежність макроекономіки природокористування ілюзорна.

2.1.3. Фінансово-економічне та матеріально-технічне забезпечення регіонального управління щодо надзвичайних екологічних ситуацій

Актуальність проблеми забезпечення екологічної безпеки та захисту населення і територій зумовлена тенденціями зростання втрат людей і завдання шкоди територіям, що спричиняються небезпечними природними явищами, промисловими аваріями і катастрофами. Ризики виникнення надзвичайних ситуацій природно-техногенного та екологічного характеру невпинно зростають.

За результатами багаторічних досліджень українських науковців, зокрема Андреева Н. М.²⁸⁷, Веклич О. О.²⁸⁸, Мельника Л. Г.²⁸⁹, Данилишина Б. М.²⁹⁰ та Хлобистова Є. В.²⁹¹, було підтверджено низьку ефективність механізмів фінансового забезпечення екологічної безпеки як на державному і регіональному, так і на місцевому рівнях.

²⁸⁷ Андреева Н. Н. Экологически ориентированные инвестиции: выбор решений и управление: [монография] / Андреева Н. Н.: Научное издание. – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2006. – 536 с.

²⁸⁸ Веклич О. О. Сучасний стан та ефективність економічного механізму екологічного регулювання / Веклич О. О. – К.: Економіка України, № 10, 2003. – С. 62-70.

²⁸⁹ Мельник Л. Г. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред. Мельника Л. Г. и проф. Хенса Л. (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 1120 с.

²⁹⁰ Данилишин Б. М. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування / Данилишин Б. М., Степаненко А. В., Ральчук О. М. – К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2008. – 391 с. – (Природно-техногенна (екологічна) безпека; т.1)

²⁹¹ Хлобистов Є. В. Вдосконалення системи фінансування природоохоронних проєктів / Хлобистов Є. В. Регіональна економіка. № 4. - Львів, 2003. – С. 203-212.

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТА
ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА
суспільства
в економічних трансформаціях**